

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

41

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM 1954

Commissie van Redactie: Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;
Dr. A. Gorter, Bilthoven; O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;
A. van der Wiel, Ede; Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie te richten
aan het secretariaat: Lange Voorhout 50, 's-Gravenhage.

Inventie en Uitvoering: Rond een penning op de verovering van Den Bosch

Waar strijd wordt gevoerd, wordt gespot met de tegenstander. Niet alleen in woord, maar ook in beeld en geschrift worden zijn ongunstige en minder gunstige eigenaardigheden of het gebrek aan positieve eigenschappen naar voren gebracht, gehekeld en gecaricaturiseerd; worden hem fouten toegedicht, die hij niet of slechts in geringe mate bezit. Gedurende de laatste wereldoorlog heeft het ons weer kunnen treffen, hoe alles van de tegenstander werd geridiculiseerd.

In de strijd tegen de Spaanse overheersing, waarbij de godsdienststrijd, de strijd van de voortdringende christelijk religieuze formaties, die hier korthedshalve met die van de Hervorming worden samengevat, tegen de Katholieken en de in wezen onjuiste identificatie van hen met de Spanjaarden, is het element van de spot en satyre groot geweest.

In pamflet en prent zijn deze middelen om het elkander moeilijk te maken en om de lachers op zijn hand te krijgen dan ook in hevige mate gebruikt. Ook de penning heeft hierin een rol gespeeld, al was zijn rol kleiner door de grotere outillage, die nodig is bij de uitvoering hiervan.

Dat er in het algemeen een grote invloed is geweest van de prentkunst op de penningkunst staat wel vast, al zal in veel gevallen deze invloed niet onmiddellijk zijn te constateren.

Mej. O. N. Roovers heeft in haar artikel „De Noord-Nederlandse triumfpenningen” bij verschillende gevallen deze invloed aangetoond.

„Bij de penning van de bevrijding van Den Bosch in 1629”, merkt zij op, „lijkt het ook evident, dat de compositie met de Nederlandse leeuw, die gedrochten uit „Den Bosch” verdrijft, niet is van Van Teylingen, die het octrooi voor de penning kreeg en ook niet van Looff, die penningen met dezelfde voorstelling vervaardigde... Moet de ontwerper gezocht worden in de kringen rond Frederik Hendrik? Wij weten het niet”¹).

Het is mede naar aanleiding van deze passage, dat ik hier enkele gegevens naar voren wil brengen, die mogelijk een ander licht op de kwestie zullen laten vallen, terwijl tevens aan de penningen van Van Teylingen en Looff zelf nog enige aandacht zal worden besteed.

Historisch zal ik even in de geschiedenis terug moeten gaan om een aanknopingspunt te vinden.

De stadhouder Albertus van Oostenrijk had in 1599 de Nederlanden verlaten en was naar Spanje vertrokken in verband met zijn huwelijk met Isabella. In dat jaar werd zijn gezag waargenomen door Andreas van Oostenrijk.

Deze nu liet in 1599 bij Heerewaarden tussen Maas en Waal het fort St. Andries bouwen, maar al in het daaropvolgende jaar werd de jonge stichting voor een grote som geld aan de Staten verkwanseld en op 25 Maart 1600 gaf de Spaanse bezetting de versterking over aan Maurits.

Deze gebeurtenis werd herdacht in verschillende geuzenliederen en prenten, die ons nader tot de betreffende penningen kunnen brengen.

Er bestaat een prent ²⁾ (Pl. V, links) in medaillonvorm, waarop de met „Isabella” gekroonde Leo Belgicus is gezeten op een stukje moerasland, belaagd door ketters als insecten (varii haeretici), terwijl de Nederlanders als gewapende kikvorsen (rebelles) hem aanvallen. Deze prent, die volgens de erbij horende tekst een copie zou zijn van een prent door Johannes de Sadelaer te Venetië vervaardigd, dus „ten gunste” van de Spaanse zijde, draagt al wel de hand van de copïist, daar de leeuw met zijn staart tussen de poten een zielig hoopje is geworden. Belangrijker nog is de voorstelling, eveneens in medaillonvorm, voorkomend op dezelfde prent (Pl. V, rechts) en bedoeld als antwoord op de vorige: Hier de Nederlandse leeuw, „Libertas” op zijn muts, met opgeheven zwaard in aanvallende houding, als grote, centrale figuur. Aan de linkerzijde vinden wij gewapende varkens (Spaanse spekken), op de vlucht gedreven door eveneens gewapende kikvorsen; aan de rechterzijde treffen we muskieten aan, door wespen aangevallen. De muskieten dragen als hoofddekseel de hoofdbedekkingen van verschillende hoogwaardigheidsbekleders van de Katholieke Kerk, zoals een tiara, een kardinaalshoed, een mijter, een bonnet en een monnikskap ³⁾.

Parallel aan deze prent vinden wij een andere ⁴⁾, waarop de Nederlandse leeuw door een uit de wolken opgehouden schild beschermd wordt tegen de pijlen, door boogschutters in monniksdracht afgeschoten. De gedachte is hier dus hetzelfde, doch directer uitgedrukt. Deze prent verduidelijkt dus wel de hoofdbedekkingen op de eerstgenoemde prent. Onder deze prent vinden wij o.a. ook een geuzenlied ⁵⁾ afgedrukt, waarin de dichter Albertus een klacht laat uiten over het verlies van verschillende fortificaties. In dit „Beclach” treffen wij dan de volgende regels aan:

Moet ick alleyn
 Dit cruys noch lang beerven.
 Ick ducht certeyn
 Dat ickt noch sal besterven,
 Helpt my o Paus propijs (genadig)
 Helpt Cardinalen wijs,
 Helpt ooc Bisschoppen mede.
 Helpt Apten al ghelijck
 Helpt ghy Prelaten rijck
 Helpt my in elcke steden.

Hierop volgen nog veertien regels waarin verschillende kloosterorden te hulp worden geroepen.

Deze litanie sluit wonderwel aan bij de voorstellingen op beide prenten. Hier valt slechts te vermoeden dat het lied beide graveurs inspireerde.

Dan valt op 17 September 1629 's-Hertogenbosch in handen van Frederik Hendrik: „a maximis orbis terrarum ducibus olim obsessa, nec capta”.

Laurens van Teylingen vraagt al spoedig hierna aan de Staten-Generaal octrooi aan om een penning te mogen maken, die op deze gebeurtenis betrekking heeft. Het octrooi wordt hem op 9 October d.a.v. verleend en wij kunnen dus gevoegelijk aannemen, dat de inventie van deze penning aan hem toekomt (Pl. VI, afb. 1 vz. en kz.). Hij signeert de penning aan de keerzijde met zijn monogram en vermeldt hierop *cum priv.*

Nu bestaan er echter overeenkomstige penningen door de Middelburgse medailleur Johannes Looff, die aan de keerzijden onderling variaties vertonen, maar beiden, zowel wat vóór- als keerzijde betreft, teruggaan op de penning van Van Teylingen (Pl. VI, afb. 2 vz. en kz. A en B).

Ook Looff signeert zijn penningen en vermeldt eveneens *cum privilegio*. Het is echter niet aan te nemen, dat beide medailleurs tezelfder tijd voor een praktisch gelijke penning een privilege zouden hebben gekregen. Er zijn m.i. echter verschillende argumenten naar voren te brengen, die een aanwijzing geven, dat de Looff-penningen pas vele jaren later dan het stuk van Van Teylingen zijn uitgegeven, mogelijk door een hernieuwde vraag er naar, toen bijvoorbeeld bijzondere gebeurtenissen de aandacht weer vestigden op of de herinnering opriepen aan dit wapenfeit.

Vooreerst dragen beide penningen van Looff, zoals boven al is opgemerkt het *cum privilegio*, wat er wel op wijst, dat het privilege van Van Teylingen, niet meer geldig was. Deze medailleur overleed in 1637.

Vervolgens komt op beide Looff-penningen het muntteken, een „burcht” voor. Nu is Looff eerst op 8 Juni 1634 „ijzersnijder” aan de Zeeuwse munt geworden. Voor deze datum kon hij dit muntteken dus niet op zijn penningen aanbrengen.

Beide penningen van Looff dragen aan de keerzijde om de tekst een sierrand. De eerste penning van Looff, die een dergelijke rand heeft, is de penning op de inname van Breda in 1637, waarvoor octrooi is verleend op 8 Sept. 1638. Van dit stuk bestaat één versie met de burcht als muntteken. De hierop volgende penningen hebben alle deze randen.

Tenslotte komt op een der versies van de Boschse penning een door de medailleur herstelde vergissing voor in het jaartal op de keerzijde. Oorspronkelijk heeft hier MDCXXX gestaan; door toevoeging van een dun lijntje is hiervan MDCXXIX gemaakt. M.i. een aanwijzing, dat deze penning in een later jaar is vervaardigd, waarbij door een „verschrijving” — in verband met het lopende jaar, we zijn dan immers in de dertiger jaren — de vergissing ontstond (Pl. VI, 2 kz. A).

Tevens is hier de vraag aan vast te knopen of deze penning niet als eerste ontstaan is, terwijl dan het juist gedateerde exemplaar later zou zijn gesneden. De ruimte, die verloren ging door de correctie van het jaartal, werd hier opgevangen door de punt achter het jaartal weg te laten en *cum* samen te trekken tot *cu*. Verder is op de penning met het „foutieve” jaartal 's-Hertogenbosch geschreven als SILVA-DVCIS, op de tweede penning als SILVA-DUCIS, een schrijfwijze, die mogelijk eveneens als een correctie is op te vatten. (Pl. VI, 2 kz. B).

Of aan de voorafgaande opmerkingen ook een consequentie zit ten opzichte van de randen is mij nog niet gebleken.

Als geheel is de penning van Looff, al is deze dan in zijn inventie niet origineel, in zijn uitwerking belangrijk fraaier dan die van Van Teylingen. De tekening van de leeuw en van de dieren is veel sierlijker en levendiger, terwijl de keerzijde door de kransen ontegenzeggelijk veel heeft gewonnen.

De conclusie uit bovenvermelde gegevens is dus, dat de penning van Looff is ontstaan na 1638. De randen sluiten dan aan bij de beide randen van de penningen op de Slag bij Duins van 1639.

Het is nu de penning van Van Teylingen — wij kunnen immers gevoegelijk concluderen, dat de penningen van Looff teruggaan op

die van Van Teylingen — die in zijn inventie geheel wijst naar de prent met de Hollandse leeuw met de varkens. Hier worden ook monsters op de vlucht gedreven, zoals door de leeuw op de penning, al nemen bij de laatste de dieren geen vluchtende houding aan, maar wijst het omschrift *CEDITE MONSTRA* geheel in deze richting.

Wat de monsters nu betreft staan wij bij de penning voor een moeilijker probleem.

De dieren duiden in de middeleeuwse iconographie meestal op een vast omljnd begrip, waarbij wij echter altijd met ambivalentie rekening moeten houden (de leeuw bijvoorbeeld kan Christus, maar ook de duivel voorstellen). Was in de prenten die ik noemde duidelijk, wat men wilde zeggen óf door de voorstelling zelf óf door bijschriften, bij de penning is dit allerminst het geval.

Wij vinden bij Van Teylingen, te beginnen onderaan en gaande tegen de wijzers van de klok in: een aap, een beer, een sprinkhaan, een varken, een griffioen, een pad, een uil, een vleermuis, een basilisk, een spin, een adder, een salamander, een draak en een vos.

Bij Looft is de volgorde gewijzigd, terwijl er een ezel aan is toegevoegd.

Heeft de auctor intellectualis nu hier alleen dieren genomen, die over het algemeen als griezelige, afschrik-inboezemende dieren bekend stonden, of heeft hij hier in de taal van zijn tijd toch bepaalde symbolische dieren willen voorstellen?

Voor enkele dieren is mij dit bekend, voor andere heb ik geen directe verklaring kunnen vinden.

Het enige dier dat door zijn houding min of meer als mens is voorgesteld en dat tevens een instrument in zijn handen draagt is de aap. Op en prent van de uitgever Jan Tiel uit de 17e eeuw zien wij dieren rechtspraak uitoefenen over mensen „Alte straffe Heeren doen haer Gunst in haet verkeerren”⁶⁾, waarbij wij de aap in verschillende scenes met een grote bijl e.d. zien optreden. Is op de penning de aap als beul over de monsters aangesteld of wordt hiermede de rechtspraak der Spanjaarden bedoeld?

De beer als een symbool van de vraatzucht is bekend uit het dierenepos „Van den vos Reinaerde”. De sprinkhaan zagen wij op de prent met de Hollandse leeuw. Hiermede kan dus de Roomse geestelijkheid bedoeld zijn, die uit de stad moest vertrekken. Frederik Hendrik pleitte in deze voor een mildere opvatting, maar het antwoord was: „Het Calvinisme zou het „Brabantse Rome” tot zijn bolwerk maken”. Het soldatenvolk bespote dan ook de uittrekkende geeste-

lijkheid ⁷⁾, ook hier in tegenstelling met Frederik Hendrik: „De stadhouder toonde zich jegens de overwonnenen van een uitgezochte hoffelijkheid; zo gaf hij de wegtrekkende Jezuïeten een reiswagen en een trompetter ter bescherming mee” ⁸⁾. Het is natuurlijk niet uitgesloten, dat gezien deze contraverse de medailleur of de auctor intellectualis zijn „monsters” wel in het kader van de tijd heeft gekozen, doch deze niet nader heeft omschreven.

Als wij dan verder de dieren bekijken, zien wij een varken, een aanduiding van de Spanjaarden, zoals wij bij de bovenaangehaalde prenten hebben kunnen constateren. Deze aanduiding komt herhaaldelijk voor o.a. op prenten, waar varkens „de Hollandse tuin” omwroeten.

De meeste van de dan volgende beesten wil ik gaarne voorbijgaan. Directe aanknopingspunten heb ik nog niet kunnen vinden.

Een prent op de Gulikse oorlog vertoont Spinola als „Lant bespringher Griffioen”, met sterkten in de klauwen en één klauw uitstrekkend naar Aken ⁹⁾. Alleen de vos is weer te zien als een aanduiding van de roofzuchtige Spaanse officieren: Op een prent uit 1567 „De slapende Leeuw” ¹⁰⁾, komt een vos voor met het bijschrift „Spaenshe officiers” die ganzen (d.i. hervormden) ¹¹⁾ steelt uit een korf, terwijl de korf in het algemeen is aangeduid met „T'ghemeijn welvaert”.

De ezel, die niet op de penning van Van Teylingen, doch wel op die van Loeff voorkomt, is eveneens op de prent „De slapende Leeuw” weergegeven. Hij bezwijkt hier onder de last van harnessen e.d. Het bijschrift luidt: „Voorleden crychshandel”.

Verder zullen wij, behalve aan de dierfabels ook misschien moeten denken aan al de waterspuwende monsters van de Sint Jan, die de auctor intellectualis van de penning mogelijk ook heeft gekend. Van daar uit zou ook de verschijning van de draak, de basilisk en de griffioen verklaarbaar worden ¹²⁾.

Conclusie

In het algemeen kunnen wij concluderen, dat de penning gezien zijn voorstelling past in het kader van de tijd en dat deze in zijn conceptie teruggaat op de prent, i.c. op het „Hollandse” antwoord op de prent van Spaanse zijde rond de overgave van het fort St. Andries.

Tenslotte kunnen wij, gezien de houding van Frederik Hendrik, aannemen dat de penning wel niet afkomstig zal zijn uit hofkringen, doch waarschijnlijk wel uit de kringen van de Staten, waarvan ook

de licentie afkomstig is, terwijl in de gematigde, meer algemene inhoud van de penning, mogelijk rekening is gehouden met de mentaliteit van de veroveraar. De penning van Looff is dan een later, doch artistiek hoger staand derivaat van de penning van Van Teylingen.

N. E. H. J. ZON.

¹⁾ *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 40 (1953), blz. 14.

²⁾ *Cat. Atlas van Stolk*, no. 1075.

³⁾ Er bestaat van deze prent nog een versie in houtsnede, waarbij in het midden het Fort St. Andries is afgebeeld, waaronder in het midden „Antwoord van den Echo tot den muraurerenden Bossenaer”. Muller S. no. 1126 A.

⁴⁾ *Cat. Atlas van Stolk*, no. 1074.

⁵⁾ Voorkomend, in een meer uitgebreide versie, in P. Leendertz Jr., *Het Geuzenliedboek*, Zutphen 1925, no 166 onder de titel „Beclach vanden Cardinael Albertus ghedaen, over het groot verlies, vande schans S. Andries, tot Rossum saen”, waaruit ik hier citeer.

⁶⁾ Verz. Atlas van Stolk, Muller S. A. 1118 Co

Gaarne hier mijn dank aan Mej. W. A. H. Crol, die mij op deze prent attent maakte.

⁷⁾ J. Kleyntjes en H. F. M. Huybers, *De lage landen by de zee*, Leiden 1927⁹, blz 129—130

⁸⁾ J. Presser, *De tachtigjarige oorlog*, Amsterdam—Brussel 1948³, blz. 114.

⁹⁾ *Cat. Atlas van Stolk*, no. 1298.

¹⁰⁾ *Cat. Atlas van Stolk*, no. 719.

¹¹⁾ cf. *Cat. Atlas van Stolk*, no. 1305.

¹²⁾ De penningen van Van Teylingen en van Looff (A) bevinden zich in de collectie van het Kon. Penningkabinet, de penning van Looff (B) bevindt zich in de collectie van Teylers Museum te Haarlem.

SUMMARY

Invention and execution: a medal commemorating the capture of Bois-le-Duc — The well-known medal celebrating the capture of Bois-le-Duc in 1629 shows the Netherlands lion chasing monsters from a „wood” (= bois). The conception goes back to an engraving which commemorates the surrender of the St. Andrew fortification in 1600. On this engraving two circular representations are to be seen. On the left, the crowned Leo Belgicus is assaulted by insects (i.e. heretics) and attacked by armed frogs (i.e. Netherlands rebels), it has been copied from a pro-Spanish engraving by Sadelaer of Venice. The counterpart gives the repartee the Netherlands lion — wearing a cap of liberty — brandishes a sword, to the left, armed pigs (i.e. Spaniards) are chased by the same frogs, to the right, mosquitoes with various ecclesiastical head-dresses are attacked by wasps.

After the capture of Bois-le-Duc by prince Frederic Henry the medalist Laurens van Teylingen is granted, at his request, the privilege of making a medal to celebrate this event. He derives his design from the second engraver's invention. He signs his medal and adds „cum priv”.

Similar medals — though slightly different and more skilfully executed — are known, bearing the signature of the Middelburg medallist Looff, also with the addition „cum priv”. This and several other indications lead to the conclusion that these medals by Looff have been made in 1638 or later, after the death of the original designer.

VINDEX BELGII

*Assue quadrupedum DOMINUM consilere celsa
 Mole sui, magnasque potum librare columnas:
 Hinc turpes Musae (indignum) Raneque loquaces
 Intentant, Rane gladiis, et spicula Musae.
 Sicut Leo, diffugiunt ille, Jovis ales ab alto
 Despicit, atque fugam vulgi deridet inertis.
 Belgica terra Leo est, nuptur cui venit ab oris
 Hesperii Regale Jocus, pretiumque Corona.
 Turba molitru ruit, & pestis, qua castra Tonantis
 Deserunt, tua vocant, Hollandas, Rane,
 Quasque brevis repetent, audent lapsulo lacunas.
 Sicut Regna avium, prostrata cum Caesaris armis
 Est cupit; revum prohibet sed cura suarunt.
 At videt imbellis, quondam fugaverit hostes.*

IUSTITIAE ET LIBERTATIS ASSERTOR.

COPYE

*Van sulze als tot veroverij der Hollanders
 door die Jesuyten is gemaackt, gesonden by
 Joannes Sadelaer tot Venetien; met de antwoorde
 en een Epigramma gemaackt by die Liefhebbers
 des Vaderlands vintens Hollanders.*

Epigramma.

*Celsi Leonem confilientem corpore,
 Et regis superfontem vertice,
 Eugenia Belgii Regii lassus Iugi
 Offendit libella; Clarum Hispanicus
 Spontem ab oris Belgio erranti Facem.
 O rixa et in digna commenta! hoc pueri
 Concreta fango Fax nigras lacum; nisi
 Cadaverum nutrina pingui, Belgium
 Estu applat candente, & undante omnibus
 Ultrix vaporem immisceat penatibus.
 Alberta Virtus Caesarum Frater, Nepos,
 Gnanisque latet dissipato Belgio
 Restinguit ignis, inquis, rixas comprimit.
 Satis superis, credidimus Austria, tenas
 Hic conulat rixas, atq; flammam obruat;
 Christum pressisse, innovata, virginis;
 Qui membra terne vivis desolat specus!
 Uxoribusque famine matrem paver?
 Caputq; Patrum Ignati, Papae Citem,
 Sacrae vult Inquisitionis anchora.
 Cave cave su, et patientem te pete;
 Legesque, Belga, Patrias tege ac tene.*

*Muscarum frustra exanctem, prolempque palustrom
 Ranarum exagitas, nibri has tua turpia tangunt
 Probra, sed exortis letae, ardentisque macronis
 Vitarare haud dubitant, imbelli & bella libella
 Moliri, lethum & pro libertate pacisci.
 Nomen vides passum RADIAS emergere ab ulera
 Armorum radis vuidas & acuta minantium
 Spicula Muscarum magno circum agmine rubem?
 Spicula que sacre cas charta beluata rixis?
 Ite Orci genus, inuisi Porci Astures armis,
 Ite Papae genus, omnimodis fide ora galeries
 Locustae, Aulonium et mosse implorate Tonantem.
 Nos Rex Iustitia, Libertatisq; Iehova
 Assertor, sicut exortas discrimine seruat.*

1 Vz

2 Vz

1 kz

2 kz A

2 kz B